

MARX ÖRÖKSÉGE, MARX ÖRÖKÖSEI

Előszó

Az elmúlt évtizedekben alapvetően változott meg a marxi életművet körülvevő szellemi és politikai klíma. A szocialista rendszerek világszerte visszaszorultak vagy átalakultak. Szinte teljesen megszűnt a nyugati világban a kommunista pártok és mozgalmak jelentősége és befolyása. Ezekkel párhuzamosan 1989 után Kelet-Közép-Európában mind a jobboldali, mind a liberális elitcsoportok heves antikommunista offenzívát folytattak, amelynek hatására Marxot szinte teljesen kiszorították a hivatalos nyilvánosságból és a tudományos életből. Térségünkben a hatalomra jutott új politikai elitek megpróbálták kitörölni a nyomait is a kollektív emlékezetből – gondoljunk csak szobrainak eltávolítására –, és tulajdonképpen egész életművét károsnak és mellékesnek nyilvánították. Marx totális démonizálása zajlott, ördögi eszmék és katasztrofális tévedések ősforrásaként láttatták, akit közvetlen felelősség terhel a sztálinizmus bűneiért és a létező szocialista rendszerek kudarcaiért.

A hazai Marx-képet nagyban meghatározza, hogy a liberális és konzervatív antikommunizmusnak egyszerűen az állt érdekében, hogy a köztudatban a német gondolkodó kapcsán a legvulgárisabb dialektikus materialista frázisok éljenek tovább – ezzel könnyű prédává változtatták munkásságát a totális diszkvalifikációt célzó kritika számára. A cél persze a baloldal védekezésbe szorítása, eszmei lefegyverzése volt. Születésének 200. évfordulója nagyszerű alkalmat teremt arra, hogy ezekkel a törekvésekkel szemben ráirányítsuk a figyelmet munkásságának arra a sokszínűségére, plurális jellegére és eredetiségére, amely végérvényesen a modernitás egyik középponti gondolkodójává változtatta Marxot. Az elmúlt évtizedek fejleményei világosan megmutatták, hogy bár ismertségét és hatását kétségtelenül marxista követőinek, a szocialista és kommunista mozgalomnak köszönhette a 20. század első felében – máig nem szűnő népszerűségét az a szellemi teljesítmény táplálja, amelyet megjelent és kéziratban maradt műveiben, feljegyzéseiben és leveleiben ránk hagyományozott. Tényleges életműve az idők során ellenállt mindenfajta túlegyszerűsítés és doktrinér politikai és elméleti értelmezésnek.

Az utóbbi években azonban nemcsak a hazai, de a nemzetközi szellemi életben is gyökeresen átalakult a viszonyulás a marx-i életműhöz. Ahogyan Marcelo Musto is felhívja rá a figyelmet, minden tekintetben lezajlott a Marx-kép széttöredezése, középpontba kerültek munkásságának befejezetlenségei-csonkaságai, újrakezdései és inkonzisztenciái.

„Számos oka volt annak, hogy Marx műveit sokáig mély és meg-megújuló értetlenség övezte, például a marx-i kritikai elmélet rendszerezésére tett kísérlet – ami műveinek lényegileg befejezetlen és nem rendszeres jellegét akarta megváltoztatni –; hogy az elméletének népszerűsítésére tett kísérletek konceptuálisan elszegényítették a gondolatait; hogy írásait meghamisították és cenzúrázták, [...]”

A helyzet mára gyökeresen megváltozott. A kortársak számára Marx hatalmas hagyatéka a változékonyság, a sokszínűség, a párhuzamosságok te-repe, amelyben nem lehetséges egyetlen vezérfonal mentén „rendet tenni”.¹

A létező szocializmus és a nagybetűs marxizmus képviselői számára nem volt kérdés, hogy a marx-i oeuvre politikai és elméleti értelemben egységes rendszerként rekonstruálható, a vissza Marxhoz programjának éppen abban rejtett mozgósító ereje, hogy rákérdezett az addig érvényes átfogó koncepció alapjaira. Ezzel szemben napjaink legtöbb teoretikusa számára nem Marx életművének az egésze, hanem csak egy-egy mozzanata az érdekes és megkerülhetetlen. Marx a 21. században egymás mellett létező elméleti és politikai kiindulópontok sokaságát jelenti: a német gondolkodó olyan ösvényeket nyit meg, amelyeken elindulva megtalálhatjuk saját hangunkat és elgondolásainkat.

A Marx-kép fragmentálódását tovább erősítette, hogy az elmúlt évtizedekben az értelmezések mérhetetlen sokszínűsége és sokfélesége jött létre, amelyek között már senki nem kíván igazságot tenni – vagyis Terrell Carver kifejezésével immár egy „posztmodern Marxszal” van dolgunk. Visszavonhatatlanná vált az a tény, hogy számtalan párhuzamos megközelítés él egymás mellett, mert nincsenek többé egységes szabályai a viszonyulásnak Marxhoz, felszámolódtak értelmezésének kötelező erejű normái. Carver szerint ezért, amikor Marxról beszélünk, először azt a kérdést kell feltenni, hogy melyik Marxról is van szó. Azután, hogy miképp olvassuk munkáit, végül hogy miért is foglalkozunk vele, melyek az értelmező céljai és szándékai. Mindhárom esetben számtalan lehetőség áll ma már rendelkezésre, így az irányzatok, interpretációk és iskolák száma is drasztikusan megnövekedett.²

Jelen kötet megközelítésmódja Jacques Derrida *Marx kísértetei* című könyvének azon elemzéseiből kapcsolódik, amelyben a szerző különbséget tesz a

¹ Musto, Marcello (2006): Karl Marx: a befejezetlenség egyetemleges bája, Marx-Engels Összes Művei új kritikai kiadásáról. *Eszmélet*, 72., 96–100.

² Carver, Terrell (1998): *The Postmodern Marx*. New York: Penn State University Press.

között, hogy Marxhoz „követőként” vagy „örökösként” közelítünk. A követők számára (Derrida értelmezése szerint) egy szerző nézetei, módszerei és politikai céljai egyértelműnek tetszhetnek, ezek sajátja egyfajta bizonyosság abban, amit folytatniuk és beteljesíteniük szükséges. Az örökösöket ezzel szemben az a „titok” és szellemi kihívás vonzza, ami Marx életművének mélyén lappang, és amit annyian próbáltak megfejteni az idők során.

„Egy örökség soha nem szedődik össze, soha nem egy önmagával, egy örökség mindig szükségképpen heterogén. Az örökséget szűrni, rostálni, bírálni kell, válogatni ... az egyazon titok körül lakozó lehetőségek közül. Ha egy hagyaték olvashatósága egyértelmű, természetes áttetsző és adott volna, ha nem követelne egyedi értelmezést, akkor nem volna örökség, csak hatna ránk, mint egy természetes, vagy genetikai ok. Örökölni mindig egy titkot öröklünk, amely azt mondja, olvass el, ha képes leszel rá valaha egyáltalán.”³

Derrida szerint tehát kétféle viszonyulásról beszélhetünk az örökséghez: a követők számára az örökség adott és bizonyos, az örökösök számára azonban bizonytalan, és megfejtése izgalmas kihívás. Követőként aktualizálni és folytatni szeretnénk Marx projektjeit és elméleteit; örökösként a magunk számára fedezzük fel, értelmezzük újra és válogatjuk át életművét – hogy ennek eredménye legalább annyit áruljon el arról, hogy kik vagyunk, mint hogy ki volt Marx.

Derrida nyomán azt mondhatjuk, hogy a Marx-recepció története megírható a követők és az örökösök történeteként egyaránt – álláspontunk szerint azonban csak akkor lehet teljes az elmúlt évtizedek legfontosabb interpretációinak, irányzatainak és iskoláinak a bemutatása, ha ez a két nézőpont egyszerre jelenik meg.

Mi változott tulajdonképpen a Marx-kép széttöredezésének hatására? – tehetjük fel a kérdést, érzékelve, hogy semmi sem olyan Marx körül, mint korábban volt. Ebben a kötetben szakítani szeretnénk a két leginkább bevett válasszal. Az egyik arról beszél, hogy a „marxizmus teoretikus háromszögének” (világnézet-filozófia-politika) felbomlása után a „mozgalom” alapvetően visszaszorult, az „elmélet” ellenben minden korábbi időszakkal összehasonlítva fellendülőben van.⁴ Eszerint Marx egykor mély és megkérdőjelezhetetlen bírálatát nyújtotta a kapitalista termelési módnak, és ez ma, a neoliberális globalizáció korszakában is érvényes. Ugyanakkor politikai hatásai elenyészőek. Mivel pedig a „szellemi baloldal” történelmi értelemben az igazság oldalán áll, már csak a Lenin által középpontba állított „mi a teendő?”, vagyis a gyakorlat helyes megfogalmazására van szükség. A másik tipikus válasz mint a „marxizmus vége” ragadja meg a korszakos változást,

³ Derrida, Jacques (1993): *Marx kísértetei. Az adósállam, a gyász munkája és az új internacionálé*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 48.

⁴ Vö. Therborn, Göran (2010): *A marxizmustól a posztmarxizmus felé*, Budapest: L'Harmattan Kiadó.

amellett érvel, hogy a marxisták és antimarxisták közötti küzdelem az utóbbiak győzelmével ért véget, ezért Marxot vissza kell helyezni az őt megillető polcra, a filozófia történetébe. Életműve inspiráló és motiváló lehet a szaktudományok, a filozófia vagy éppen a művészetek számára – de nem lehet többé releváns szellemi, illetve politikai irányzatok alapja. Ennek köszönhető, hogy a „történelem végének” korszakában mindenki eggyel jobbra tolódik a politikai térképen – a kommunisták szociáldemokraták lesznek, a szociáldemokraták liberálisok és így tovább. Nemzedékek sora nő föl úgy, hogy Marx számukra nem középponti szereplő többé – s ez az arányok helyrebillentéseként jelenik meg azok számára, akik úgy gondolják, hogy a létező szocializmusok maguk alá temették Marx minden politikai követőjét is.

Ez a kötet arra vállalkozik, hogy egy harmadik válasz nevében foglalja össze az elmúlt évtizedek fejleményeit. A legizgalmasabb változás ugyanis Marx kapcsán talán az, hogy az a mérhetetlen szellemi muníció, amelyet értelmezői és követői halmoztak fel, végérvényesen beékelődik Marx időszaaka és a mai olvasó kora közé. Azt mondhatjuk, hogy bár az elmúlt évtizedekben a marxizmus képviselői számukat és politikai súlyukat tekintve egyaránt háttérbe szorultak – de ez nem Marx eltűnését, hanem éppen népszerűségét eredményezte. A 20. század alapvető vitái akörül zajlottak, hogyan követhetnénk Marxot, hogyan valósíthatnánk meg elképzeléseit és fejezhetnénk be az általa elkezdett szellemi és politikai projekteket. Ezeknek a vitáknak a referenciáit közvetlenül a marxi szövegek és cselekedetek jelentették. Ez a „direkt” megközelítés napjainkban is létezik az úgynevezett neomarxizmus formájában – ez a kötet is tanúskodik képviselőinek kiemelkedő tudományos teljesítményéről és morális elkötelezettségéről. A 21. század elejére azonban a tudományos és aktivista világban egy lényegesen szélesebb réteg számára, egy már sokkal indirektebb formája lett az elsődleges a marxi örökséggel való találkozáskor. A legtöbben ma valamelyik Marx-értelmezéssel, irányzattal vagy iskolával találkoznak először, valamely konkrét téma, vagy mozgalom kapcsán kerül a látókörükbe Marx neve, vagy egyszerűen a gyanúsan dühödt és elkeseredett antikommunizmus irányítja rá a figyelmüket.

A könyv szerkesztése során ezért annak bemutatását tekintettük feladatunknak, hogy milyen formában kínál Marx „találkozási pontokat” napjainkban. Az elmúlt évtizedekben a tudományos szférában, a különféle politikai mozgalmak gyakorlatában, az új kérdésekre válaszokat kereső aktivisták tevékenységében, a fennállóval kritikus új nemzedékek szimbolikus valóságában szívósan és mozgósító hatással van jelen Marx örökségének megannyi mozzanata. Marx a kapitalizmus könyörtelen kritikusaként, a nagy felszabadítóként, a hatalmasok megalkuvást nem tűrő ellenfeleként, a szabad szellem és a nonkonform életforma jelképeként, a rebellis értelmiségi prototípusaként, a globalizáció, a fogyasztói társadalom és megannyi radikális elmélet

ősforrásaként tér vissza. A szerzők, irányzatok és iskolák, az ortodoxok és revizionisták, az újrakezdők és megújítók állandó harca azt eredményezte, hogy a különféle pozícióknak mérhetetlenül széles skálája született meg az elmúlt évszázadban – amelyek mind mást mondanak Marxról. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy bár Marx jelenti a kortárs kritikai elmélet egyik legfontosabb viszonyulási pontját, hivatkozási alapját és elméleti-módszertani ősforrását – csak éppen maga a kritikai elmélet messze túlterjeszkedett az eredeti marxi kereteken. Ez a sokszínűség és ellentmondásosság azonban a mai kritikai elméletnek talán a legfőbb ereje – hiszen ez teszi annyiféle értelmiségi, mozgalom és kutató számára vonzóvá az immár 200 éve született Marxot.

Marx személyisége és életműve az elmúlt évtizedekben számtalan interpretáció, irányzat és iskola számára kínált kiindulópontot és jelentett inspirációt. Ebben a kötetben a szerzők arra tettek kísérletet, hogy számba vegyék: ezek közül melyek azok, amelyek a 21. század kezdetén jelen vannak, amelyek tehát ténylegesen hatnak a kritikai társadalomtudományokban és meghatározók a baloldali politikában. Vannak közülük olyanok, amelyek olyan eredeti elméleti pozíciókat, módszereket és paradigmákat hoztak létre, amelyek a 21. században is alkalmas kiindulópontokat kínálnak a tudományos vizsgálódás számára. Ilyen a politikai gazdaságtan, a formációelmélet, az elidegenedés, a hegemonia koncepciója, a történelmi materializmus, az osztályelmélet vagy a rendszerelmélet, az értékkritika, a világrendszer-elemzés. Más értelmezések, iskolák és irányzatok egész szellemi klímája és egyedi pozíciója jelent vonzerőt napjainkban is – mint a maoizmus, az ultrabaloldal, a kritikai elmélet, a Budapesti Iskola, az analitikus marxizmus, a Szocializmus vagy Barbárság köre, vagy a posztmarxizmus. Ez elsőre is nyilvánvalóvá válik az olvasó számára. Markáns és életre szóló találkozási pontokat találhatnak végezetül azok Marxban, akik a közgazdaságtan, a szociológia, a pedagógia, a politikaelmélet, a pszichológia, a feminizmus, az ökológia vagy a kultúra elméletei és mozgalmi kapcsán találkoznak ezek „kritikai” vagy „marxista” változataival.

A kötet szerkesztői és szerzői arra voltak kíváncsiak, hogy hogyan hat ma Marx – hogy miért és kik számára fontos és érvényes ma életműve és személye. A könyv egyes fejezetei ezért először bemutatják, hogy adott irányzat, iskola vagy értelmezés mely eredeti marxi vagy hagyományos marxista tételekhez és passzusokhoz képest határozta meg önmagát, melyek voltak tényleges teoretikus és gyakorlati kiindulópontjaik. Ezután számba veszik, hogy melyek voltak céljaik, ambícióik és legfontosabb eredményeik. Majd felteszik a kérdést: ma milyen módon folytathatók és milyen viták zajlanak velük kapcsolatban – végső soron hogyan hidalják át a régi és az új közötti szakadékot, amely szükségszerűen jött létre a Marx óta eltelt 200 évben?

Az egyes fejezetek idehaza hiánypótló módon mutatják be az elmúlt évtizedek legfontosabb értelmezéseit, irányzatait és iskoláit – a laikus olvasók és az egyetemi hallgatók számára is hasznos és izgalmas olvasmányt nyújtva.

A szerkesztők

*Alapfogalmak,
elméletek,
paradigmák*